

CONCLUSIES

De hardhandige afrekening die de parlementaire scheurmakers op 1 oktober 1894 in Constantia ten deel viel, was achteraf beschouwd een moment van niet te onderschatten betekenis. Als symbolische markering van het eerste schisma in de socialistische arbeidersbeweging van Nederland maakten het tumultueuze verloop van de avond en de smadelijke aftocht van de SDAP duidelijk, dat de nieuwe partij in Amsterdam, juist onder werklieden waar het socialisme het vroegst ingang had gevonden, geen schijn van kans maakte. Voor de 'moderne' sociaal-democraten moet het, overtuigd als zij waren van de superioriteit van hun inzichten, een bittere ervaring zijn geweest: juist de Amsterdammers die sinds jaar en dag de voorhoede van het socialisme in Nederland hadden uitgemaakt, toonden zich in hoge mate immuun voor de parlementaire verleiding.¹

De confrontatie in Constantia was er vooral één tussen twee facties die onverenigbare concepties van de socialistische beweging voorstonden. Welbeschouwd was van een politieke aanvaring tussen aanhangers van uitgesproken politieke strategieën of welomschreven ideologische opvattingen nauwelijks sprake. De gebeurtenissen tijdens de bijeenkomst zelf vormden daarvan een illustratie. Terwijl Troelstra en Vliegen probeerden de oprichting van hun SDAP met rationele, politieke argumenten te verdedigen als een noodzakelijke stap, werden zij vanuit het publiek met hatelijkheden, hoon en fysiek geweld bestraft voor hun schandelijke lafheid en eerloos verraad. Vliegen, zowel hoofdrolspeler en ooggetuige als geschiedschrijver van deze periode, achtte het schisma in de SDB wel degelijk een uitvloeisel van tegengestelde 'beginselen', maar erkende dat de geschillen vrijwel uitsluitend zichtbaar werden in conflicterende politieke stijlvormen:

Het was om de lui voor gek te verklaren als men las hoe [...] het breken van een paar glazen met behulp van een dynamietbom voor een wereldgebeurtenis werd uitgekreten. Het verhinderen van een openbare verkooping, waardoor een enkel persoon eenige guldens aan belasting in zijn zak hield, werd gewichtiger genoemd dan een heele verandering van het belastingstelsel [...]. Zaken die in veler oogen noodwendig *moesten* voorafgaan aan de bevrijding der arbeidersklasse, zooals meerdere volksoontwikkeling, werden bespot en totaal van het

program geschrapt, een brutaliteit voor de rechters werd als een stap nader tot de revolutie verheerlijkt.²

Deze voorstelling van zaken moge wat gechargeerd zijn, de kern van de tegenstelling tussen 'revolutionaire dwepers' en 'parlementaire scheurmakers' raakte het wel. In die zin was de eerste openbare bijeenkomst van de SDAP in Constantia dan ook geheel in stijl verlopen. Politiek-ideologische categorieën als anarchisme en parlementair socialisme dienden vooral als beknopte samenvatting van twee onverenigbare concepten van het politieke bedrijf en bijbehorende, conflicterende stijlen van optreden.³

SOCIALISTISCHE HISTORIOGRAFIE

In de eigen geschiedschrijving van de socialisten zou de echo van het rumoer in Constantia nog jaren blijven doorklinken. Het verhaal van de eerste openbare vergadering 'in het hol van leeuw' zou uitentreuren worden aangeroepen als verzinnebeelding van een 'oertijd' waaraan de wegbereiders van de nieuwe partij hun status en reputatie ontleenden. De beginselen van de SDAP waren geheiligd met het bloed der martelaren, dat vergoten was in een worsteling met wat A.H. Gerhard al tien jaar voor de scheuring in één adem als 'dierlijke instincten, den geest van anarchie' had geïdentificeerd.⁴ In schrille tonen en sombere tinten werd een decor geschilderd waartegen zich de nieuwe dageraad in des te sprankelender kleuren aftekende. Met de geboorte van de SDAP was een nieuwe lente aangebroken waarin de gezonde, frisse krachten van een jeugdig proletariaat zouden ontwaken. Dat de parlementaire socialisten aanspraak konden maken op dergelijke metaforen van jeugd en vernieuwing en zich consequent presenteren als de 'moderne' richting in de arbeidersbeweging, moet in dit tijdperk van vrijwel algemeen vooruitgangsoptimisme een belangrijk voordeel zijn geweest.

In deze sociaal-democratische variant van de *Whig interpretation* van de eigen geschiedenis kwam het revolutionaire kamp spoedig als 'oude beweging' te boek te staan. Die aanduiding stond, onder socialisten die zich nu eenmaal zonder uitzondering met kracht op de vooruitgang en toekomst beriepen, gelijk aan een volkomen diskwalificatie. Voor de 'oude' beweging was de betekenis van de rumoerige meeting in Constantia dan ook niet minder gewichtig, al was voor haar inderdaad eerder sprake van een waardig slotakkoord dan van een nieuw begin. Het triomfantelijke gevoel met de 'scheurmakers' definitief te hebben afgerekend, een triomf die zich op de avond zelf liet afmeten aan de honende lachsalvo's en woedende kreten van het publiek en de bebloede koppen, gekneusde ledematen en betraande wangen van hun slachtoffers, zou snel vervliegen.

De SDAP zou spoedig leren zich simpelweg niet ontvankelijk te tonen voor aanvallen die met wapenen uit het aloude arsenaal van de volksvrienden werden

ondernomen. Verwijten en beschuldigingen uit het revolutionaire kamp legden de parlementairen met een kalm gemoed naast zich neer als afkomstig van 'een moe verwaasd geslacht'.⁵ Terugblikkend oordeelde ook veteraan Vliegen weinig mild over het morele gehalte van zijn vroegere medestrijders. Het ontbreken van een ideologisch kompas en heldere politieke doelstelling zou in de 'oude beweging' vrij spel hebben gegeven aan tal van 'hanige, ietwat onbekookte' naturen, goedkope moppentappers en zelfs woordvoerders die 'elke notie van goed en kwaad' ontbeerden.⁶ Kortom, niet het soort tegenstanders waar men zich veel aan gelegen moest laten liggen.

De dominante positie die de parlementaire richting binnen de socialistische arbeidersbeweging zou gaan bekleden, heeft op de geschiedschrijving van het socialisme een sterk finalistisch stempel gedrukt.⁷ Het zicht op de socialisten van de negentiende eeuw is daardoor lang belemmerd gebleven. De 'moderne' sociaal-democratie gebruikte de geschiedenis van haar voorgangers als afschrikwekkend voorbeeld, maar annexeerde tegelijkertijd de meest bruikbare onderdelen, die dienst konden doen om de nieuwe richting van een 'eigen' voorgeschiedenis te voorzien. Niet alleen in partijgeschriften, maar ook in de meer wetenschappelijke historiografie van de socialistische beweging werden stalen van heroïsche strijdbaarheid en opofferingsgezindheid telkens afgewisseld met teleurgestelde en soms bittere verwijten aan het adres van de falende voorlopers. Dirk Hudig, die in 1904 als eerste in Nederland promoveerde op een historische dissertatie over de arbeidersbeweging, velde een hard oordeel over de mannen van de Internationale als een 'groepje schreeuwers' en 'mannen die van een vroolijk leventje hielden' en vatte de betekenis van de door hem onderzochte vakbeweging in de jaren 1866-1878 samen in de verzuchting: 'Voor gezonder ontwikkeling waren de tijden nog niet rijp'.⁸ Henriëtte Roland Holst verklaarde in haar *Kapitaal en Arbeid* uit 1902, nauwelijks vijf jaren nadat zij socialist was geworden, iets uitvoeriger waarom de pioniers die haar waren voorgegaan, bij voorbaat tot falen gedoemd waren geweest:

De beginselen der sociaal-democratie zijn gegrondvest in de sociale toestanden, die de grootindustrie in het leven roept. [...] de strijdwijze der sociaal-democratie, de energie, de volharding, de discipline, het inzicht dat zij bij de arbeiders veronderstelt, dit alles kan alleen de zaak zijn van een door het grootbedrijf gekoncentreerd en geschoold proletariaat, dat hier nog maar schaars werd gevonden.⁹

Langs dezelfde lijnen behandelde A. J. C. Rüter dertig jaren later de voorgeschiedenis van de stakingen van 1903. De jaren tot 1890 heetten er 'de leerschool der ontgoocheling', het decennium dat erop volgde, en waarin de SDAP ontstond 'de weg der werkelijkheid op'.¹⁰ Het sterk normatieve beeld van een groepje schreeuwers dat, op zoek naar een vrolijk leventje, als moe en verwaasd geslacht de leerschool der ontgoocheling verliet, heeft in de historiografie van het socialis-

me, die grotendeels een socialistische historiografie is gebleven, lang standgehouden.

Inzet van dit onderzoek was dan ook de oorsprong en vroege ontwikkeling van de socialistische beweging van Amsterdam te reconstrueren, en anachronistische maatstaven en sjablonen te vermijden. Centraal stonden daarbij de vragen, welke motieven Amsterdammers voor het socialisme hebben doen kiezen, op welke wijze zij hun beweging vormgaven en welke invloed de stedelijke omgeving op de lokale beweging heeft gehad. Wanneer men de roemruchte geschiedenis van de Amsterdamse volksvrienden en vroege socialisten overziet, komen de verwijten van een gebrek aan energie, volharding, discipline en inzicht in een wel heel schril licht te staan. De vroege socialisten oriënteerden zich vooral op plaatselijk niveau, hun formele organisatiestructuren speelden veelal een ondergeschikte rol en zowel politieke doelstellingen als ideologische voorstellingen vormden een bont en gevarieerd geheel. Deze kenmerken, die de vroege socialisten fundamenteel onderscheidden van de latere beweging, hoeven echter niet noodzakelijk in termen van beperktheid, zwakte en verwarring te worden beschouwd. In veel opzichten lijken het eerder passende antwoorden op de uitdagingen waarvoor de Amsterdamse socialisten zich in de jaren tussen 1848 en 1894 gesteld zagen.

Een belangrijke inspiratiebron voor dit onderzoek was het werk van Jacques Giele, wiens onderzoek naar de communisten uit de Pijlsteeg, naar de volksmannen, de Internationalen en de vroege vakbeweging een enorme hoeveelheid nieuwe gegevens aan het licht heeft gebracht. Weliswaar bleef ook het werk van Giele niet geheel vrij van normatief geladen vergelijkingen met latere ontwikkelingen, maar hij vestigde als eerste aandacht op het feit dat er in Nederland socialistisch leven was vóórdat het canonieke verhaal van de 'dageraad der volksbevrijding' een aanvang nam. Naast de publicaties van Giele waren twee recentere studies, naar de arbeidersbeweging in respectievelijk Vlissingen en Gent, richtingbepalend.¹¹ De wijze waarop deze studies de relatie tussen lokale activisten en de stedelijke omgeving centraal stelden, bleek ook voor een analyse van de Amsterdamse arbeidersbeweging een vruchtbare aanpak. Alleen zo, op zichzelf beschouwd en niet als gebrekkig voorspel op wat volgen zou of als onderdeel van een groter geheel dat nog tot ontwikkeling moest komen, kan aan het denken en doen van de vroege socialisten in Amsterdam recht worden gedaan.

Dat kritische kanttekeningen bij de uitgangspunten van de bestaande historiografie gemaakt kunnen worden, neemt niet weg dat geen enkele stroming in Nederland zo vroeg een zo rijke en omvangrijke historische literatuur heeft voortgebracht als juist de socialistische.¹² Gedenkboeken en memoires vormden een rijke bron van 'intieme' informatie, juist doordat zij gewoonlijk voor eigen publiek bestemd waren. Gevoegd bij een periodieke pers waarin persoonlijkheden en triviale kwesties niet werden geschuwd, de bewaard gebleven notulen in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis en de omvangrijke collectie politieverlagen in het Amsterdamse Gemeentearchief, ontstond een omvang-

Handwritten note: Pijlsteeg Actua

rijke documentatie met verslagen vanuit diverse gezichtshoeken. Voorvallen en ervaringen die gewoonlijk in nostalgische toonzetting waren beschreven als ergerniswekkende of amusante voorbeelden van 'hoe het vroeger was', konden daardoor worden geherinterpreteerd als sporen die verwezen naar een verborgen geschiedenis van opvattingen, verwachtingen en verbanden.¹³

De beeldvorming rond de oude socialisten wordt gekenmerkt door een fundamenteel misverstand. Het vroege socialisme was niet zozeer een politieke partij in de moderne zin van het woord, als wel een sociaal netwerk annex 'cultureel circuit' van mensen die een aantal samenhangende symbolen, rituelen en mentaliteiten deelden. Vruchtbaarder dan een klassieke politieke geschiedschrijving lijkt dan ook een aanpak als die van de antropologische veldwerker, zoals door Clifford Geertz omschreven. Bronnen en overleveringen zijn in dit onderzoek opgevat als onderdelen van een *thick description* van een in tijd en plaats afgebakende cultuur.¹⁴ Door de microkosmos van de vroege Amsterdamse socialisten in detail te bestuderen, konden verborgen sociale verbanden en betekenissen zichtbaar worden gemaakt en deel gaan uitmaken van een verklarende beschrijving. Het verbrokkelde en vergruisde verhaal kreeg daardoor nieuwe betekenis en het mozaïek van kleine voorvallen en persoonlijke belevenissen resulteerde uiteindelijk in een nieuwe geschiedenis van de 'oude beweging'.

Een getrouwe beschrijving van de eigen sociale, mentale en culturele wereld van de Amsterdamse socialisten maakte het noodzakelijk meerdere perspectieven te hanteren. In de eerste plaats moest het sociale netwerk dat de socialisten met elkaar verbond worden gereconstrueerd, waarna ook de betekenis van het functioneren van die onderlinge relaties duidelijk kon worden gemaakt. Vervolgens moest de afzonderlijke wereld van de socialisten in de ruimere context van de hen omringende buurtgemeenschappen en de stedelijke omgeving worden geplaatst. Uit de confrontaties tussen de 'eigen wereld' van de socialisten en de hen omringende omgeving konden de traditionele mentaliteiten en opvattingen die de Amsterdamse volksvrienden en vroege socialisten bij hun revolutionaire partijkeuze motiveerden, worden afgeleid. Door de ontwikkeling van de 'oude beweging' ten slotte te bezien vanuit het perspectief van het versnelde maatschappelijke en politieke moderniseringsproces rond de eeuwwisseling, wordt verklaarbaar waarom de immer strijdlustige volksvrienden het onderspit moesten delven en plaatsmaakten voor de zoveel bedachtzamere en verdacht 'heerachtige', maar bovenal 'moderne' sociaal-democraten.

ACTIVISTEN ALS INTERMEDIARIS

De socialistische arbeidersbeweging die in Amsterdam ontstond kreeg haar specifieke vorm, omvang en inhoud als gevolg van menselijk handelen en individuele keuzes. De motieven op grond waarvan Amsterdammers al dan niet kozen voor deelname aan de socialistische beweging, waren nooit dwingend of onont-

koombaar.¹⁵ Het in het *Communistisch manifest* ontworpen schema van een in het industrieel grootbedrijf bijeengebracht en tot klassenbewustzijn 'gedwongen' proletariaat ging voor Amsterdam niet op. Ook zonder modern kapitalisme en een industrieel proletariaat ontstond een socialistische beweging die het noch aan onderlinge solidariteit, noch aan revolutionaire strijdlust ontbrak.

Het onderling verbonden raken van verschillende kringen, tradities en mentaliteiten zou het karakter van de Amsterdamse beweging bepalen. Bij alle verbrokkeling en onderlinge verschillen, ondanks het feit dat het gehanteerde actierepertoire zowel gemoedelijke leesavonden als verbitterde straatgevechten omvatte, en de elkaar opvolgende maatschappijen, verenigingen, bonden en clubs veelal een kortstondig bestaan leidden, moeten de activisten en organisaties die tussen 1848 en 1894 in Amsterdam van zich lieten horen, gezamenlijk tot één en dezelfde beweging worden gerekend.

Naast een krachtige 'revolutionaire' inslag vertoonde de beweging al heel vroeg duidelijke sporen van een geïnternaliseerd beschavingsoffensief.¹⁶ Samen met de 'kwade jongens', straatvechters en ophitsende volksredenaars vormden bedachtzame weetgierigen en diepzinnige denkers uit de werkende stand steeds een weliswaar minder omvangrijk, maar onlosmakelijk bestanddeel van de aanhang. Hun streven naar zelfontplooiing op intellectueel gebied werd misschien niet door alle socialisten even sterk gedeeld, maar voor het zelfbeeld van de socialistische beweging was het onmiskenbaar een voornaam element, dat voor sommigen zelfs volledig centraal stond. Voor deze socialisten was de versmelting van partij- en kroegleven een serieus probleem en in hun persoonlijk leven lagen matigheid en geheelonthouding als vanzelfsprekend in het verlengde van een keuze voor het socialisme. In feite was hier sprake van een afzonderlijke traditie, die wortelde in de leef- en denkwereld van ontwikkelde ambachtslieden die hun vakkennis met filosofische en algemeen wetenschappelijke inzichten trachtten te vermeerderen.¹⁷

Het was in kringen als deze, dat van oorsprong buitenlandse denkbeelden omtrent het socialisme in Amsterdam voor het eerst bekend werden. In wezen ontstond de vroege socialistische beweging in Amsterdam uit de ontmoeting tussen deze kringen en Amsterdammers die traditionele vormen van oproerige collectieve actie levend hielden. De eerste kennismaking tijdens het Damoproer van 1848 liep uit op een deceptie als gevolg van wederzijds onbegrip en in de twee volgende decennia bewogen 'oproerigen' en 'beschavers' zich grotendeels in gescheiden kringen. Pas in de Amsterdamse afdeling van de Internationale kwamen de twee tradities weer bijeen en dat bleef zo tot aan het schisma van 1894. Beide bleven echter afzonderlijk herkenbaar en wisselden elkaar periodiek af als toonaangevend element in de publieke beeldvorming van de beweging, al naargelang de conjunctuur van het volksverzet zich bewoog in de richting van gewelddadig verzet of kalmer ontwikkelingswerk in eigen kring. Pas met de oprichting van de SDAP in 1894 kwam aan het duurzaam evenwicht een einde. Binnen de parlementaire sociaal-democratie werd de noodzaak het proletariaat

te ontwikkelen en te verheffen een dominant motief, terwijl onder revolutionaire socialisten het beeld van 'de arbeider' in toenemende mate werd bepaald door diens veronderstelde neiging tot opstand en verzet.

Het waren de vroege socialisten zelf die hun beweging tot een eenheid maakten. Dat eerbiedwaardige grijsaards uit een voorgaande periode een rol bleven spelen midden tussen nieuwe generaties volksvrienden, was daarbij doorslaggevend. De personele continuïteit garandeerde dat ervaringen uit het verleden niet verloren gingen, en legde tegelijkertijd de grondslag voor een informele, 'natuurlijke' rangorde onder de geestverwanten.¹⁸ Het aanzien dat de wegbereiders genoten, werd tot uitdrukking gebracht in de geldinzamelingen ten hunnen bate, de gezamenlijke viering van hun huwelijksjubilea en de massale belangstelling bij hun begrafenissen. De aanwezigheid van grijs geworden strijders maakte nieuw toetreden rekruten in één oogopslag duidelijk dat zij waren toetreden tot een gemeenschap met een eigen, roemrucht verleden, waarvan het een eer was deel te mogen uitmaken.

Vormde de mobilisatie van zo groot mogelijke aantallen strijdende arbeiders de kern van het socialistisch streven, het instrumentarium dat daartoe dienen zou, moest grotendeels zelf ontwikkeld worden. Dat met het onderling voeren van nuttige gesprekken en het gezamenlijk lezen van zedelijk verheffend drukwerk de kring niet explosief zou groeien, werd al spoedig begrepen. Dat daartegenover het wekken van rumoer en het op straat brengen van oproerige volksmenigten op zichzelf niet genoeg was om een meer permanent toetreden tot de gelederen te bewerkstelligen, werd na de eerste ervaringen met deze aanpak ook helder. De oplossingen voor dit dilemma waren talrijk en niet allemaal even succesvol, maar stuk voor stuk resultaat van zelfstandige improvisatie door vindingrijke en creatieve lokale activisten.

De wijzen waarop de waarachtige volksvrienden hun persoonlijke overtuiging tot een publieke zaak maakten, hadden moeilijk grotere variaties kunnen vertonen. Sommigen verkondigden het socialisme in woord of geschrift, anderen door langs de straat drukwerk te verspreiden en in nachtelijke uren biljetten aan te plakken, door op straat socialistische liederen te zingen en met talhouten de politie te lijf te gaan, door hun café tot socialistisch verzamelpunt te maken, of door als venter of winkelier naast de eigen nering ook het revolutionaire gedachtegoed bij de klanten aan te prijzen. Op een kleinschaliger en ogenschijnlijk bescheidener niveau bleek ook het aanknopen van politieke gesprekken met burens, familieleden of collega's een bijzonder effectief middel in de rekrutering van nieuwe socialisten.¹⁹ Gemeenschappelijk kenmerk in het optreden van al deze lokale activisten was hun functie als intermediair tussen min of meer van elkaar gescheiden circuits binnen de stad en de arbeidersbevolking.²⁰

De beslissende invloed die individuele activisten als intermediaire 'brugfiguren' uitoefenden, werd het meest nadrukkelijk zichtbaar bij de rondtrekkende reizigers en migranten onder de socialisten. Langs deze weg had het socialisme zelfs zijn entree in de stad gemaakt. Het waren immers Duitse handwerksgezel-

len die in Amsterdam de allereerste grondslagen legden. In hun kring bevonden zich niet alleen immigranten uit de verschillende Duitse staten, maar ook Duitsers die voorheen in Parijs of Londen hadden verbleven. Hun lectuur droeg een al even kosmopolitisch karakter: de eerste, Duitstalige druk van het *Communistisch manifest* werd hun vanuit Londen toegestuurd en bij een huiszoeking trof de Amsterdamse politie een ingebonden jaargang van een in New York verschijnend tijdschrift van Duitse communisten aan. Doorslaggevend was dan ook, dat dit hoogst internationale gezelschap persoonlijke contacten wist te leggen met Amsterdamse werklieden, die daardoor uit de eerste hand kennis konden nemen van ervaringen en denkbeelden van arbeidersbewegingen buiten Nederland. In een latere periode zouden Vlaamse en een nieuwe golf Duitse socialisten in Amsterdam verblijven en er hun invloed op de beweging doen gelden. Denkbeelden, uitdrukkingsvormen, actiemiddelen en rituelen van de Amsterdamse socialisten werden dan ook ontwikkeld vanuit zowel plaatselijke als internationale inspiratiebronnen.

Ook het omgekeerde geschiedde: Amsterdamse socialisten trokken de wijde wereld in, niet zelden noodgedwongen en als direct gevolg van hun geruchtmakende optreden in eigen land. In de socialistische bewegingen van Londen en vooral Gent doken regelmatig Amsterdamse immigranten als activist op, terwijl bij een voldoende aantal zelfs afzonderlijke kringen van Nederlandse socialisten in den vreemde konden ontstaan. Gewoonlijk betekenden deze verhuizingen niet dat het contact met Amsterdam verbroken werd. Familie, vrienden en geestverwanten werden regelmatig op de hoogte gehouden, niet alleen van persoonlijke lotgevallen, maar ook van maatschappelijke toestanden en politieke verhoudingen in het buitenland. De internationale correspondentie in de arbeiderspers en redevoeringen van teruggekeerde of de stad bezoekende emigranten vormden daardoor een belangrijke bron van informatie omtrent de voorwaarden waaraan een succesvolle arbeidersbeweging had te voldoen.

Reizigers en migranten binnen Nederland vervulden op vergelijkbare wijze een andere functie. Zij legden met hun interregionale contacten de basis voor het landelijk netwerk dat uiteindelijk tot een Nederlandse arbeiderspartij zou uitgroeien. Tegen die taak waren de periodieke pers en overkoepelende besturen alléén niet opgewassen. Dat een in Amsterdam of Den Haag verschijnend weekblad zich op een landelijk publiek richtte, of dat een socialistisch bestuur beweerde 'het land' te vertegenwoordigen, betekende nog niet dat Friese turfsteekers, Twentse textielwevers en Maastrichtse porseleinbakkers zich aangesproken voelden. Het betekende evenmin dat de Amsterdamse werklieden zich vanzelf vereenzelvigden met de klassenstrijd van deze 'provincialen' en 'boeren'. De toestroom van migranten uit vooral de noordelijke en oostelijke provincies naar Amsterdam bracht daarin verandering. Op het moment dat zij, met achterlating van familie en vrienden, naar de stad trokken en deel gingen uitmaken van de Amsterdamse afdeling, raakte die afdeling persoonlijk betrokken bij wat elders in het land gebeurde.²¹

Intermediaire functies speelden niet alleen een hoofdrol in de totstandkoming van internationale contacten en landelijke structuren, maar ook op het veel kleinschaliger niveau van persoonlijk contact binnen de eigen kring en met de onmiddellijke omgeving. Zelfs een kleine stad als Amsterdam kende afgescheiden buurten en beroepsgroepen, uiteenlopende milieus en 'culturele circuits' binnen de volksklasse, kringen die nauwelijks met elkaar in aanraking kwamen. Het optreden van de socialisten moest, gericht als het was op algemene collectieven als 'het volk' of 'de arbeiders', die grenzen zien te doorbreken. Dat lukte alleen waar activisten konden beschikken over contacten en aanknopingspunten buiten het eigen 'circuit'. In de praktijk vielen de contacten in buurt, familie en werkplaats nooit volledig met elkaar samen en maakten alle Amsterdammers deel uit van meerdere sociale kringen en 'culturele circuits', waartussen zijzelf een verbindingsschakel vormden. Voorbeelden van dergelijk 'grensverkeer' zijn dan ook legio. Klaas Ris werkte bij een houtzagerij met vestigingen op twee ver uiteenliggende plekken aan de rand van de stad en hij wist daardoor bij de oprichting van zijn woningbouwcoöperatie zowel een massa buurtbewoners van de Zaagpaden als een groot contingent Oostelijke Eilanders tot toetreden te bewegen. Na zijn ontslag trok Klaas Ris van deur tot deur als petroleumventer en onbezoldigd propagandist van de volkszaak. Als correspondent en persoonlijke kennis van Eduard Douwes Dekker fungeerde Klaas Ris zelfs tijdelijk als tolk tussen volkse humor en bravoure enerzijds en de geletterde wereld van erkende literatoren anderzijds. Terwijl hij zijn publiek vermaakte met oproepen zich niet langer te laten 'verneuken', correspondeerde Multatuli met R.C. d'Ablaing van Giessenburg en Conrad Busken Huet over het schrijven van 'Klaas Ris de mole-naarsknecht'. Dat in de nasleep van het Kermisoproer de kiesrechtstrijd herleefde, was te danken aan Ris, die het oproer aangreep om een nieuw publiek warm te maken voor de in vergetelheid geraakte eis van algemeen kiesrecht. Door zijn optreden bewees hij keer op keer, onverenigbare werelden schijnbaar moeiteloos met elkaar te kunnen verbinden.²²

Het socialistische woord werd vlees in de persoon van de Amsterdamse straat-colporteurs. Karel Antonie Bos en de zijnen brachten het socialistische gedachtegoed in de vorm van periodieken en brochures binnen handbereik van het publiek en speelden daarmee in de concrete opbouw van de socialistische arbeidersbeweging een rol van doorslaggevende betekenis. Op hun weg door de stad vormden de colporteurs verbindingsschakels tussen buurten en bevolkingsgroepen, hun kranten verkopend met een stichtelijk woord, brutaal gebaar of aanstekelijke kwinkslag als gratis bijlage. De rumoerige tonelen waartoe de straatverkoop van socialistisch drukwerk veelal aanleiding gaf, waren daarbij misschien nog van groter belang dan de letterlijke inhoud van de boodschap die zij à één of twee cent verkochten. Midden tussen de volksoplopen die opgebrachte colporteurs probeerden te ontzetten, konden ook analfabeten door het heilig vuur worden aangeraakt.

De culturele kloof tussen de werelden van geletterdheid en van verbale com-

municatie was misschien wel het belangrijkste obstakel dat de socialisten op hun weg tegenkwamen. Het socialisme was een leer die zijn maatschappelijke aanspraken liefst in gedrukte vorm verspreid zag. Het publiek van de Amsterdamse volksvrienden en socialisten was echter nog deels analfabeet of althans niet gewoon zijn houding en overtuiging te bepalen aan de hand van geschreven teksten. Wie in de huiskamer, in het bierhuis, op de werkplaats of tijdens de straatverkoop voorlas uit *De Hydra*, *De Werkman* of *Recht voor Allen*, overbrugde daarmee de kloof tussen de werelden van schriftelijke en verbale communicatie, zoals ook regelmatig gebeurde tijdens vergaderingen, waar sprekers zich niet zelden beperkten tot het voorlezen uit kranten, brochures en liederenbundels. Omgekeerd bestond een aanzienlijk deel van het drukwerk uit teksten die in de 'sprekende' vorm van monologen, als weergave van vragen en antwoorden of tweegesprekken werden gepresenteerd.

Lezen was in de kringen waarop de socialisten zich richtten, veelal geen individuele bezigheid maar een groepsactiviteit, die als vanzelf aanleiding gaf tot onderlinge gesprekken. De oplopen rond voorlezende colporteurs en aangeplakt drukwerk, de vele leeskringen en leestafels en het aandachtige publiek bij de onvermijdelijke declamatie op feestavonden getuigen daarvan. Dit bijzondere aspect was van belang voor de receptie van socialistische teksten door het arbeiderspubliek. De tekst stond niet op zichzelf, maar werd gepresenteerd in een situatie die de geloofwaardigheid en overtuigingskracht aanzienlijk bevorderde. De voorlezer was enthousiast, genoot uit hoofde van zijn rol bij voorbaat enig aanzien en vertrouwen, kon moeilijke passages van uitleg voorzien en de algemene boodschap toespitsen op verwachtingen en ervaringen van het hem bekende publiek. Toehoorders namen niet alleen kennis van de inhoud van een tekst, maar ervoeren tegelijkertijd een *Gemeinschaftserlebnis*: in de plechtige stemming van een monstermeeting, in de baldadige menigte rond een straatcolporteur en een verbaliserende agent, in de veilige beslotenheid van de huiskamer waar vader voorlas, in de werkplaats of in de gezellige kring rond de stamtafel van een socialistisch bierhuis.²³ Voor individuele lezers was het negeren van de socialistische pers eenvoudig genoeg, maar wie deel uitmaakte van een kring waarin het socialisme voortdurend onder de aandacht werd gebracht, kon zich veel moeilijker aan de boodschap onttrekken. Dan drong zich de keuze op zich buiten de groep vrienden, familieleden, burens of collega's te plaatsen, zich aan de heersende groepsnorm ten aanzien van favoriete lectuur, gespreksstof en politieke voorkeur te conformeren.²⁴

Tot slot moet ook de positie van lokale activisten als schakel tussen de enkele politieke leiders en hun Amsterdamse aanhang als een intermediair worden gezien. Opvallend kenmerk van de Amsterdamse socialistische arbeidersbeweging tussen 1848 en 1894 was, dat leiders en volgelingen vrijwel permanent door een ruimtelijke afstand van elkaar gescheiden bleven. De vroegste aanhangers van het communisme vonden hun inspiratie in de geschriften van schrijvende geestverwanten in Zürich, Parijs, Londen en New York, zoals de Amsterdamse

afdeling van de Internationale in de Algemene Raad te Londen een veilig baken in onzekere tijden dacht te vinden. Ook de Amsterdamse volksvrienden uit de tussenliggende periode traden liefst in het krijt voor leidsmannen van elders, zoals Mozes Salvador uit Haarlem en de in Nieder-Ingelheim verblijvende Multatuli. Domela Nieuwenhuis verbleef het grootste deel van de hier onderzochte periode in Den Haag en niet in de stad waar het zwaartepunt van de beweging lag. Amsterdamse activisten onderhielden gedurende een halve eeuw contact middels dienstreizen en correspondentie, ontvingen de voormannen thuis wanneer zij Amsterdam aandeden en ontleenden daaraan een deel van hun reputatie. Lokale activisten vertaalden de soms ingewikkelde politieke zendbrieven uit Parijs, Londen of Den Haag in een volkser idioom of een meeslepend lied en bekleedden daarmee een centrale positie als *opinion leaders* tussen hun geestverwanten.²⁵

AUTONOMIE EN HET GEVECHT OM DE PUBLIEKE RUIMTE

Een gemeenschappelijk kenmerk in het optreden van alle waarachtige volksvrienden en vroege socialisten was een krachtig streven naar autonomie. Veel acties en opvattingen waren in essentie gericht op het veroveren van de publieke ruimte, het handhaven van zeggenschap over de eigen omgeving of eigenhandig opheffen van maatschappelijke wantoestanden. Het streven naar 'soevereiniteit in eigen kring' en de verovering van een autonome vrijplaats in de stad werd op velerlei wijzen tot uitdrukking gebracht. Met name waar de socialisten toegang tot het publieke domein probeerden te forceren, riepen hun aanspraken krachtige weerstand op.

Dat het vinden van een eigen vrije ruimte in de stad geen vanzelfsprekendheid was, bleek uit de aanhoudende, gewelddadige strijd die de socialisten op straat en zelfs binnen de muren van eigen vergaderlokalen hadden te voeren. Het gevecht om de publieke ruimte stond dan ook lange tijd hoger op de socialistische agenda dan die om herverdeling van de meerwaarde.²⁶ De socialisten zagen hun plaats in de stad betwist door concurrenten binnen de arbeidersbeweging die de 'nationale' richting waren toegedaan, door hardhandig optredende Oranjevrienden en door de geüniformeerde ordehandhavers van de Amsterdamse politie. De uitkomst van deze reeks conflicten was niet eenduidig en varieerde afhankelijk van tijd en plaats. Het verloop van de strijd over de gehele periode 1848-1894 overziend, kunnen echter de grote lijnen van de krachtsverhoudingen wel in kaart worden gebracht.

Terwijl aan de westelijke rand van de stad een krachtig bolwerk in de Jordaan verrees, bleven de volksbuurten ten oosten van de Amstel onontgonnen terrein. De Jodenhoek toonde zich lange tijd volstrekt vijandig ten aanzien van al het socialistisch streven en zou zich pas na de oprichting van de SDAP gewonnen geven. Tussen deze twee uitersten lagen volksbuurten als de Bierkaai, 't Hol en

Hemelrijk en de overige sloppen van de binnenstad, excentrisch de Oostelijke Eilanden in het IJ en het Noordsebos ten zuiden van het centrum. In deze buurten werd net als in de Jordaan de traditie van oproerige collectieve actie levend gehouden, maar het aandeel van socialisten op de totale buurtbevolking werd er nooit zo overheersend als in de Jordaan. De keuze voor het socialisme kon op de Oostelijke Eilanden dan ook door buurtbewoners worden ervaren als deviant gedrag en met charivareske exercities tegen socialisten en hun gezinnen worden bestraft, zoals ook in de omgeving van de Willemsstraat en in de Jodenhoek gebeurde.²⁷ Minder omstreden lijkt de positie van socialisten in de nieuwe volkswijken die vanaf 1870 werden gebouwd. Ook hier waren zij getalsmatig niet in staat een dominante rol in de buurt te spelen, maar uitgestoten werden zij er evenmin. De verklaring hiervoor moet gezocht worden in de 'onpersoonlijker' banden in deze nieuw gevormde buurtgemeenschappen en het feit dat de eerste bewoners niet over een gemeenschappelijk ritueel repertoire beschikten.

Het spreidingspatroon van de Amsterdamse socialisten lijkt zich grotendeels te hebben gevoegd naar de geografische hoofdstructuur van de stad. Daarin fungeerde de Amstel als natuurlijke grens tussen twee stadsdelen die gewoonlijk met de rug naar elkaar toe leefden.²⁸ Ruimtelijke en mentale grenzen binnen de stad hadden altijd al bestaan en zouden nog lang invloed houden, maar kregen door het optreden van de socialisten in de negentiende eeuw ook politieke betekenis. Het 'eigen' karakter van de buurt kreeg een nieuwe uitdrukking in collectieve partijkeuze. Een 'echte' Willemsstrater bleef vorst en vaderland getrouw, Jodenhoekers wisten hun liefde voor Willem III 'de Meilich' een 'aangeboren' eigenschap en onverbrekkelijk verbonden met hun joodse identiteit, zoals een ware Tuinstrater niet anders dan socialist kon zijn. De vermenging van buurtloyaliteit met politieke partijkeuze sloot wederzijdse rekrutering tussen de buurten vrijwel uit. Dat men in de Jordaan het socialisme een warm hart toedroeg, moet voor de Jodenhoekers afdoende reden zijn geweest zich vijandig op te stellen.²⁹

Niet alleen de oriëntatie op de eigen buurt scheidde de Amsterdammers van elkaar. Zelfs het centrum van de stad werd niet door alle Amsterdammers op dezelfde plaats gesitueerd. Voor welgestelde en hoogopgeleide bewoners bestond het centrum uit een in noord-zuidelijke richting lopende as tussen het Rokin en de P.C. Hooftstraat, terwijl voor minder welgestelden en lager opgeleiden het centrum zich in oost-westelijke richting uitstrekte, langs de route Rembrandtplein, Kalverstraat, Nieuwendijk en Haarlemmerstraat. De schakel tussen deze twee patronen werd gevormd door het 'gemeenschappelijk terrein' van Dam en Kalverstraat.³⁰ Tot ver in de twintigste eeuw zou een parallel en vergelijkbaar 'r-vormig contrast' ook in de geografische verspreiding van de Amsterdamse socialisten herkenbaar blijven. Ten oosten van de Amstel lag, van de oude Jodenhoek in het noorden tot de Transvaalbuurt in het zuidoosten, het bolwerk van de sociaal-democratie, terwijl communisten en andere revolutionaire socialisten een vaste burcht vonden langs de boorden van het IJ: van de Spaarndammerbuurt in het noordwesten, langs het noordelijk deel van de Jordaan tot op

de Oostelijke Eilanden. Het geografisch patroon waarbinnen de Amsterdamse volksvrienden en vroege socialisten in de negentiende eeuw zich hadden bewogen, bleek hardnekkig en langdurig van invloed.³¹

Omstreden terrein bleef vooral het oude centrum van Amsterdam, waar de Dam en Kalverstraat door zowel welgestelden als armen, gemeentebestuurders en revolutionairen gelijkelijk ervaren werden als het hart van de stad. Het was geen toeval dat juist hier de confrontatie tussen stedelijke overheid en socialisten zich toespitste op de vraag aan wie de straten en pleinen toebehoorden. Oproermakers, demonstranten en colporteurs leverden hier tussen 1848 en 1894 een vrijwel permanente strijd om de zeggenschap over Amsterdams publieke ruimte bij uitstek. Dat de Dam en onmiddellijke omgeving een forumfunctie voor de stad vervulden, bepaalde de inzet van de strijd. Hier vonden agitatie en rekrutering niet plaats in de verborgen beslotenheid van eigen buurt, familie of werkplaats, maar in volle openbaarheid: voor de deur van de grote hotels en voornaamste krantenredacties en te midden van de reizigersstromen die van en naar het Centraal Station trokken. Op de Dam werd de rode vlag rondgedragen onder de ogen van het algemeen publiek en op de plek die gold als ruimtelijke en symbolische kern van Amsterdam.³² Dat de Dam zowel symbool bleef voor het 'officiële' Amsterdam, als een favoriet verzamel- en eindpunt voor socialistische optochten en meetings, lijkt erop te duiden dat deze strijd min of meer onbeslist bleef. Dat de colporterende 'boeren' van de parlementaire richting in 1893 door politie én revolutionaire concurrenten uit de Damstraat werden verjaagd, doet zelfs vermoeden dat Amsterdamse agenten en revolutionairen ter plaatse rond die tijd, althans in hun afkeer van buitenstaanders, een teder evenwicht hadden gevonden.

De behoefte om zelf orde op zaken te stellen, bleef voor de volksvrienden en vroege socialisten steeds een hoofdmotief en kwam ook sterk tot uitdrukking in de talloze initiatieven die onder de noemer *self-help* kunnen worden samengevat. 'Helpt U zelve' was weliswaar een parool dat zich uitstekend liet rijmen met het liberale gedachtegoed van eigen initiatief en een terughoudende overheid, maar het behoorde zeker niet exclusief tot de liberale erfenis.³³ Uit de socialistische plannen voor coöperatieve ondernemingen, onderlinge verzekeringsarrangementen, individuele steuncampagnes, eigen lokalen, culturele uitingen en vormen van ontspanning sprak een streven naar zelfredzaamheid waarmee de betrokkenen zich trachtten te onttrekken aan zowel de heersende ellende als aan de daarvoor verantwoordelijke machten. Waar overheid en filantropie gelijkelijk faalden in het garanderen van 'fatsoenlijke' of menswaardige leefomstandigheden, verloren aanspraken op gezag hun rechtmatigheid. Waar de reactie op dit falen bestond uit zelfstandig ontwikkelde oplossingen, bood het socialisme een alternatief voor de bestaande maatschappij, ook op deelterreinen als ontspanning, scholing en ontwikkeling.³⁴ Dat gold zelfs voor de strijd om het kiesrecht, bij uitstek een terrein waarop hooguit aansluiting bij de bestaande politieke orde mogelijk leek, maar waar lange tijd het in België ontwikkelde alternatief

van een afzonderlijke, 'Derde Kamer' als vertegenwoordiging van de werkliedenstand populair was.

Hoewel de Derde Kamer nooit bijeen zou komen en de latere ontwikkeling van productieve en consumptieve coöperaties vooral de vitaliteit van het kapitalisme zou aantonen, was het streven naar soevereiniteit in eigen kring gedurende de negentiende eeuw een belangrijk element in de wervingskracht en motivatie van de Amsterdamse socialisten. Het vormde echter tegelijkertijd een beperking. Naarmate de inrichting van de eigen socialistische leefwereld vervolledigd werd, nam ook het isolement ten opzichte van de omgeving toe. De vroege socialisten van Amsterdam ontwikkelden een eigen subcultuur, die in toenemende mate ontoegankelijk werd voor buitenstaanders.³⁵

Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw hadden de socialistische volksvrienden een alternatief te bieden voor de bestaande maatschappelijke verhoudingen. Dat alternatief bestond niet alleen uit een meeslepende toekomstvisie op een maatschappij zonder gebrek, en de introductie van een nieuw actierepertoire, maar ook uit het autonome netwerk van georganiseerde solidariteit dat de beweging vormde.³⁶ De beweging hielp reizende geestverwanten aan onderdak en bood de populairste en meest geruchtmakende slachtoffers van de klassenstrijd financiële ondersteuning bij ziekte, werkloosheid, strafvervolgning en andere tegenslagen. Dit waren functies die ook de buurtgemeenschap, de familiekring en groepen vakgenoten vervulden en de socialistische beweging was in dit opzicht een directe voortzetting van die informele onderlinge netwerken, zij het in een exclusiever, politiek gerelateerd verband.³⁷ Daarenboven schiep de socialistische beweging echter werkgelegenheid voor drukkersgezellen en straatventers, werd zij vaste afnemer bij bevriende drukkerspatroons en lokaalhouders, en vormde zij een vaste klantenkring voor winkeliers, caféhouders en broodschrijvers.

Nergens was de eigen, autonome wereld van de Amsterdamse socialisten zo zichtbaar en rijkgeschakeerd als in de Jordaan. Ook in de jaren dat grote delen van de stad voortdurend toneel waren van gevechten tussen colporteurs en agenten, waren de socialisten tussen Willemsstraat en Elandsgracht heer en meester van het publieke domein. De eigen infrastructuur van de beweging had in de Jordaan het vroegst gestalte gekregen en bleef er ook na de stadsuitbreiding de grootste verdichting vertonen. De betekenis van deze situatie kan moeilijk overschat worden: het sociale netwerk van buurtbewoners raakte nauw vervlochten met dat van de socialisten en beide kringen overlaptten elkaar op zo veel punten dat intensief contact vanzelfsprekend werd. De partijgenoten waren elkaars burens en dat droeg in hoge mate bij aan de onderliggende, verborgen samenhang van de beweging. Tegelijkertijd werd het socialisme zelf onderdeel van het 'traditionele' zelfbeeld van de Jordaners. Daardoor kon partijkiezen voor het socialisme juist hier een vanzelfsprekendheid of 'traditie' worden op een moment dat die keuze elders in de stad nog een volledige breuk met de eigen sociale, mentale en culturele achtergrond betekende.³⁸

REVOLUTIE EN TRADITIE

De mannen en vrouwen die in de periode tussen 1848 en 1894 de socialistische beweging in Amsterdam gestalte gaven, werden, anders dan de apologeten van het schisma en latere historici, niet gehinderd door de ballast van achteraf opgedane voorkennis. Last van dwingende voorschriften op organisatorisch, strategisch of ideologisch terrein hadden de vroege socialisten evenmin en zij konden in relatieve vrijheid eigen organisatievormen, actiemiddelen en doelstellingen ontwikkelen. Deze politieke onschuld resulteerde in een bont palet aan meningen, houdingen en gedragingen, waarbij elkaar ogenschijnlijk uitsluitende elementen gelijktijdig naast elkaar binnen één organisatorisch verband een plaats vonden en soms zelfs in één persoon verenigd werden. Juist deze veelvormigheid lijkt de kern van het eigen karakter van de 'oude beweging' te hebben gevormd. De socialisten groepeerden zich op basis van bestaande sociale netwerken waarin onderlinge banden een affectieve lading hadden. De socialistische beweging bleef bovendien zelf klein genoeg om het karakter van een *face-to-face-group* te behouden, waardoor politieke overeenstemming en persoonlijke affectie tot een complex geheel versmolten. Voor ideologische twisten en politieke scheuringen ontbrak in een zo beperkte kring eenvoudigweg de nodige ruimte. Politieke consensus werd veelal bereikt door het bestaan van meningsverschillen stilzwijgend te accepteren, waarmee de onderlinge cohesie doeltreffend beschermd werd.³⁹

Tegelijkertijd was juist deze eigenschap een steen des aanstoets voor de latere socialisten, in wier ogen de negentiende eeuw een tijdperk van wanorde en doeleloos zwalken was. De vroege geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in Amsterdam werd inderdaad niet alleen geschreven door herkenbare werkliedenorganisaties als de SDB, de Internationale en vakverenigingen, maar vooral ook door meer verborgen kringen als die van volksvrienden en vrijdenkers, de stamgasten van het bier- en koffiehuis van Evert Hendrik Hartman en de bewoners van het 'communistiche' kosthuis in de Pijlsteeg. Onmiskienbaar vormden ook de oproerige en bij uitstek 'ongeorganiseerde' volksmenigten, die periodiek en schijnbaar spontaan langs de Amsterdamse grachten trokken om ruiten stuk te slaan en gordijnen aan flarden te scheuren, een belangrijk element in de formatie van de socialistische arbeidersbeweging.

De Amsterdamse armen hadden vanouds hun lot aan de stedelijke elite toevertrouwd. Investerings- en consumptieve bestedingen door de welgestelden in de stad hielden handel en nijverheid gaande, en de armen die overschoten werden door kerkelijke gemeenten en plaatselijke filantropen bedeed of tewerkgesteld. Wanneer deze vormen van regenteske bemoeienis tekortschoten, hadden oproer en plundering aan de sociale en morele verplichtingen helpen herinneren. Dit samenhangend systeem van een *moral economy*, waarin bestedingen en onderstand op straffe van collectief geweld werden 'afgedwongen', functioneerde in Amsterdam rond het midden van de negentiende eeuw nog volop. Toch

leek de, in vergelijking met het buitenland, matige economische groei en de sterke kostenstijging van de bedeling de noodzaak van ingrijpende structuurveranderingen wel aan te kondigen.⁴⁰

Het optreden van de Amsterdamse volksvrienden en vroege socialisten werd nog lang na 1848 in belangrijke mate bepaald door opvattingen die rechtstreeks ontleend waren aan dit concept van een moral economy.⁴¹ Het Damoproer van 1848 was een klassiek voorbeeld van deze traditionele vorm van collectief protest, ondanks het aandeel dat de aanhangers van het communisme erin hadden en terwijl het revolutionaire straatgeweld in Parijs op dat moment de overgang naar modernere vormen van klassenstrijd inluidde.⁴² De grote nadruk die de volksvrienden voortdurend legden op persoonlijke grieven, traditionele rechten en erekwesaties, paste eveneens in het bestaande patroon. Dat gold ook voor de machthebbers bij wie de klachten werden ingediend. Brochureschrijvers, adressanten en oproerigen richtten zich met hun grieven tot lokale gezagsdragers als burgemeester en wethouders, bevelhebbers van de plaatselijke brandweer of schutterij, de kerkenraad van de Amsterdamse hervormde gemeente of de 'rijke sodemeters' van de stad. Sociale onvrede en protest waren een lokaal verschijnsel, gericht op lokale oplossingen, en het was daarom niet verwonderlijk dat ook de vroege socialisten nauwelijks aandacht hadden voor de landelijke politiek. Een werkelijk nationale politieke arena zou zich pas rond 1870 verder ontwikkelen en ook toen werden arbeiders door de eigenaardigheden van het bestaande kiesrechtstelsel nog uitgesloten van politieke participatie op landelijk niveau. Met uitzondering van de strijd om het kiesrecht, die rond 1885 volgens veel Amsterdamse socialisten een vergeefse was gebleken, concentreerden de socialisten hun politiek optreden dan ook wijselijk op enerzijds de lokale arbeidersgemeenschap en haar directe uitbuiters, anderzijds op de wereldwijde omwenteling die het internationale proletariaat zou voltrekken.⁴³

Ook na de kennismaking met de revolutionaire opvattingen en actiemiddelen van socialisten uit het buitenland bleven lokale tradities steeds als inspiratiebron voor de Amsterdamse beweging herkenbaar. De economische modernisering die in Amsterdam rond 1870 op gang kwam, gaf aan dit traditionalisme echter nieuwe betekenis.⁴⁴ Juist het conservatief vasthouden aan traditionele 'rechten' kreeg onder de nieuwe economische en sociale verhoudingen revolutionaire implicaties. Waar de nieuwe tijd marktprijzen voor voeding en onderdak vroeg, waar grootschaliger productie naast de ambachtelijke sector ontstond en kermis en 'maandaghouden' een hinderlijke storing van de openbare orde en zakelijke bedrijfsvoering gingen vormen, werd het vasthouden aan de 'heilige rechten des volks' een fundamentele maatschappijkritiek en bron van collectieve weerspannigheid.⁴⁵ Telkens weer bleken de gemoederen in Amsterdam het hoogst op te lopen wanneer het 'normale' consumptiepatroon, en daarmee de status en eer van de werkmán, in het geding kwam.⁴⁶

Paradoxaal genoeg zochten de Amsterdamse volksvrienden en socialisten, bij al hun streven naar een nieuwe toekomst, vooral houvast in een geïdealiseerd

verleden. Daarin waren de Amsterdammers verre van uniek: ook elders in Europa legitimeerden de vroege socialisten hun optreden liefst met verwijzingen naar erflaters als de eerste christengemeenschappen, het middeleeuwse gildensstelsel, de protestantse hervorming of de Franse Revolutie. In liederen, toespraken en drukwerk van Nederlandse socialisten werd gretig teruggegrepen op de heroïsche strijd van de geuzen, die als een voorafspiegeling van de moderne arbeidersstrijd in het Koninkrijk der Nederlanden werd gepresenteerd. Zelfs de Batavieren uit het begin van de jaartelling werden bij de directe stamvaders van de beweging ingelijfd.⁴⁷

In werkelijkheid voerden de Amsterdamse socialisten een andere strijd dan de geuzen en beeldenstormers van de zestiende eeuw of de Parijse *sans-culottes* in 1789 hadden gedaan, maar het beroep op deze 'voorgangers' kon niettemin dienen om het eigen optreden te presenteren als deel van een en dezelfde traditie van gerechtvaardigd volksverzet. De tradities waarop de Amsterdamse socialisten zich beriepen, werden voortdurend uitgebreid met nieuwe elementen, terwijl andere hun belang verloren en in vergetelheid raakten. 'Staande' tradities werden door nieuwelingen onbeschroomd geannexeerd, omgevormd en van andere betekenissen voorzien om aan actuele behoeften te voldoen.⁴⁸ Het publiek dat al deze historiserende projecties en 'uitgevonden tradities' kreeg voorgeschoteld, werd gevonden in bestaande, veelal nauw afgebakende netwerken van buurtbewoners, familieleden en beroepsgenoten. In weerwil van het marxistische moderniseringsschema bleek het 'proletarisch klassenbewustzijn' een sentiment waarvoor in Amsterdam alleen bestaande, 'traditionele' gemeenschappen en eerder gevormde sociale netwerken zich ontvankelijk toonden.⁴⁹

Dat het beroep op traditie vernieuwing niet uitsloot en dat zulke vernieuwingen met vrijwel onmiddellijke ingang 'traditioneel' werden, bewezen de Amsterdammers onder meer door het ronddragen van de rode vlag en het zingen van eigen strijdliederen, de bloemenhuldes en serenades aan veroordeelde kameraden, het herdenken van de Parijse Commune en de introductie van de eerste mei als feestdag. Een treffende illustratie biedt het Jordaanse Palingoproer van 1886. Het palingtrekken zelf was bij uitstek een *invented tradition*, een 'gebruik' dat voor de meeste deelnemers en toeschouwers volstrekt nieuw moet zijn geweest, maar dat al direct voldoende werd gewaardeerd om het tegenover een herhaald politieverbod als een verworven recht te verdedigen. Buurtbewoners, socialisten en socialistische buurtbewoners verdedigden vervolgens twee dagen lang hun aanspraken op autonome zeggenschap over de Lindengracht en omgeving, waarbij rode vlaggen, socialistische strijdliederen en rituelen uit het klassieke repertoire gelijktijdig en naast elkaar werden gehanteerd. Dat de Jordaners zich achter barricaden verscholen en niet optrokken naar de grachten, was een innovatie van het traditionele Amsterdamse oproer, die rechtstreeks ontleend werd aan de voorstelling die men zich van de revolutionaire opstanden in Parijs maakte. In zijn vermenging van stijlvormen was het Palingoproer een uniek fenomeen: typisch Amsterdams en universeel tegelijk, traditioneel bepaald en revolutionair

vernieuwend, een onder aanvoering van georganiseerde socialisten spontaan oplaaiend verzet, een opstootje als zovele andere maar met 26 gesneuvelden als schokkend resultaat. De wijze waarop de socialistische pers en latere historici vervolgens alle socialistische betrokkenheid bij het oproer ontkenden, illustreert dat de introductie van nieuwe tradities een politiek uiterst gevoelige kwestie kon zijn.

De strijd om 'recht' en 'rechtvaardigheid' bleef lange tijd een van de voornaamste thema's in de propaganda van de socialisten. Weliswaar was al in het *Communistisch manifest* van 1848 vastgesteld dat 'eeuwige waarheden' inzake recht en moraal niet bestonden, maar dat was de Amsterdamse socialisten niet bekend.⁵⁰ Dat de termen zich leenden voor sterk uiteenlopende interpretaties kwam de programmatische helderheid misschien niet ten goede, maar bood wel de mogelijkheid tot flexibel optreden. In de socialistische arbeidersbeweging die de Amsterdammers gestalte gaven, lijkt de grote nadruk op recht en rechtvaardigheid een directe erfenis van de beweging rond de volksmannen en hun vrijmoedige vrienden, die al vóór 1848 de hervorming van de rechtspraak en het wetstelsel tot speerpunt van hun optreden maakten. Er loopt een rode draad van de juridische strijd voor de vrijheid van drukpers die Van Nifterick en zijn volksblad *De Hydra* hadden gevoerd, via Mohrmans agitatie voor invoering van een juryrechtspraak, de verzuchting van Klaas Ris dat de werkman nergens recht kon halen en Hartmans ijveren voor wettelijk erkende arbeidscontracten, naar de keuze van *Recht voor Allen* als naam voor zowel de Amsterdamse smedenvereniging als het eigen blad. Het verlangen naar rechtvaardigheid stond steeds centraal, zowel in de strijd voor het kiesrecht als in de eindeloze reeks artikelen in *Recht voor Allen* over te zwaar bestrafte kruimeldiefstallen en onbestraft gebleven uitspattingen van de aanzienlijken.

Dat recht en rechtvaardigheid niet alleen in abstracte of theoretische zin centraal stonden, bewezen de in later jaren vrijwel permanente confrontaties tussen socialistische beklaagden en het 'gebefte geboefte' van de justitie. Juist hier zagen de socialisten kans hun eigen rechtsopvattingen tegenover die van de heersende macht te stellen en daarmee te appelleren aan populaire sentimenten. Als slachtoffers van het oppermachtige apparaat dat 'klassenjustitie' heette, veroverden de vervolgte socialisten in bepaalde lagen van het Amsterdamse volk grote populariteit en de status van martelaren. Dat met die status soms schaamteloos gekoketteerd werd, getuigde misschien van ijdelheid, maar zeker ook van psychologisch inzicht en politiek vernuft. Het toneel van een onschuldig veroordeelde volksvriend die op de trappen van het paleis van justitie wordt toegelicht door een bewogen volksmenigte, werd in Amsterdam dan ook decennialang met een ijzeren regelmaat opgevoerd. Het waren momenten waarop de aanhang het eigen gelijk aanschouwelijk werd gemaakt, en die het aanzien van de socialisten in eigen kring en in de ogen van het publiek voor een belangrijk deel bepaalden.

Een vergelijkbaar proces van omkering van bestaande normen deed zich ook

voor ten aanzien van vraagstukken van zedelijke moraal en fatsoen. De provocatieve bravoure en het demonstratieve vertoon van onfatsoen dat de Amsterdamse volksvrienden al rond 1848 in de radicale volkspers introduceerden, bleven steeds een belangrijke grondtoon in de propaganda vormen. Deze toon, die nauw aansloot bij het discours van het oproer en andere traditionele vormen van directe actie, stuitte lang niet in alle lagen van de Amsterdamse bevolking op weerstand. Dat de socialisten frontaal botsten met de stedelijke overheid, ordehandhavers en wetsdienaren, schiep een band met de 'onderwereld' van een min of meer crimineel lompoproletariaat uit de sloppen en achterbuurten van de Jordaan en het oude centrum. Lieden van bedenkelijk allooi die in het *Communistisch manifest* als onbruikbare *Lumpen* waren afgeschreven, speelden in de Amsterdamse beweging wel degelijk een rol.⁵¹ Een zeker *traditional leveling instinct*, dat tot uitdrukking kwam in een welwillende houding ten opzichte van diefstal 'uit nood', het ontzetten van arrestanten en deelname aan plunderingen tijdens oproeren, bleek op het niveau van de lokale activisten goed verenigbaar met het socialistisch perspectief van een komende onteigening van de eigenaren.⁵² Dat sommige kampioenen van het socialisme uit deze kringen voortkwamen, was veel latere socialisten een gruwel en bleef lang onderbelicht, maar kan niet worden ontkend. Bovendien zouden de successen op dit uitzonderlijke rekruterings-terrein verregaande gevolgen hebben. De instroom van nieuwe socialisten uit de stedelijke onderlaag versterkte vooral vanaf 1885 de tendens naar provocatief, fysiek en gewelddadig optreden. Daardoor werd niet alleen het onfatsoenlijke imago van de socialisten bij buitenstaanders bevestigd en versterkt, maar zou op den duur ook het ongenoegen van gematigder naturen in de eigen kring worden gewekt.

Het eigen onfatsoen weerhield de socialisten er niet van hun burgerlijke tegenstanders de spiegel van de publieke moraal voor te houden. Schandalen in de hogere kringen, liefst van seksuele aard, vormden steeds een belangrijk thema in de agitatie. Enerzijds propageerden de socialisten hun 'nieuwe', eigen moraal, waarin het burgerlijke, monogamie voorwendende, huwelijk een gesanctioneerde vorm van prostitutie heette, recht voor het onechte kind werd geëist en sommigen zelfs de 'vrije liefde' voorstonden. Anderzijds werden zedelijke ontaarding, ontucht en gruwelen als sodomie voorgesteld als kenmerkende eigenschappen van het dagelijks leven in de hogere kringen.⁵³ De socialisten droegen op dit terrein een dubbelzinnige boodschap uit. Waarachtig fatsoen en eenzaamheid waren uitsluitend in het volk te vinden, maar tegelijkertijd werd uit naam van het volk het recht op onfatsoenlijkheid opgeëist. Wat recht was en wat misdaad, en aan welke morele standaard en zedelijke normen de bewuste arbeider zich had te conformeren, stond voor de vroege socialisten niet onomstotelijk vast.⁵⁴

Het brede spectrum aan opvattingen, actiemiddelen en mentaliteiten weerspiegelde de heterogene samenstelling van de socialistische aanhang. De opkomst van moderne, kapitalistische sectoren in de stedelijke economie na 1870

vormde een ingrijpende vernieuwing, maar deed bestaande ambachtelijke structuren niet onmiddellijk verdwijnen. Anders dan het *Communistisch manifest* had voorspeld, spitste de opkomst van het kapitalisme de maatschappelijke tegenstellingen niet toe tot een strijd tussen twee helder afgebakende kampen van bezitters van productiemiddelen enerzijds en loonafhankelijke arbeiders anderzijds. Moderne structuren ontstonden naast de al bestaande en voegden op hun beurt aan 'het werkliedenvolk' nieuwe segmenten en hiërarchische verhoudingen toe. De Amsterdamse arbeidsmarkt kreeg een dubbele structuur, waarin oude en nieuwe arbeidsverhoudingen zelfs binnen één bedrijfstak naast elkaar konden bestaan.⁵⁵ Wat voor de arbeidsmarkt gold, gold ook voor de socialistische beweging: 'traditionele' ambachtsgezellen en 'moderne' loonarbeiders maakten er gezamenlijk deel van uit. Weliswaar vond het gematigde ANVV vrijwel uitsluitend aanhang onder groepen (oudere) werklieden uit de ambachtelijke sectoren, maar dat betekende niet dat vertegenwoordigers uit die wereld in de Internationale en SDB een ondergeschikte rol speelden. Met name onder de meest spraakmakende socialisten in Amsterdam bleef het 'moderne' proletariaat zelfs opvallend ondervertegenwoordigd. Pas na 1890 ontstond in Amsterdam in de gemoderniseerde sectoren van de stedelijke economie een 'moderne' vakbeweging met een nieuwe, jongere aanhang, die onder de kapitalistische verhoudingen leerde optreden als 'verkoopkartel van arbeidskracht'.⁵⁶

Lang voordat industriële verhoudingen hun intrede deden, waren Amsterdammers in weinig proletarische hoedanigheden tot de socialistische beweging toegetreden. Kleine zelfstandigen hadden er, alleen al op grond van hun anciënniteit, een positie als woordvoerder en leidsman opgebouwd en de structurele ontwikkelingen die rond 1870 in de stedelijke economie hun intrede deden, waren geen aanleiding om die positie zomaar op te geven. Zelf droegen de socialistische actieve bij aan de diffuse sociale samenstelling van hun beweging. Slachtoffers van loonconflicten werden enthousiast geholpen een eigen bedrijfje of nering op te zetten, in de stellige overtuiging 'het kapitaal' daarmee een gevoelige slag toe te brengen. En terwijl loontrekkend kantoorpersoneel en arbeiders uit de diamantbewerking niet zelden om hun 'heerachtigheid' werden gewantrouwd, konden bevriende patroons samen met hun personeel welkom worden geheten. Dezen leverden in opperste harmonie hun gewaardeerde bijdrage tot het afdelingsleven en de 'klassenstrijd'.

In Amsterdam ontstond tussen 1848 en 1894 niet zozeer een *arbeiders*-, als wel een *volks*beweging. Terwijl de geografische reikwijdte van het socialisme beperkt bleef tot de grenzen van bepaalde buurten, werden daarbinnen wel alle sociale lagen van de buurtbevolking bereikt: van gelegenhedsdieven, 'grote dronkaards' en 'kwade jongens' tot de enkele schoolmeesters en kantoorbedienden; van losse sjouwerlieden, suikerbakkers en metselaars tot buurtkruideniers en zelfstandige kleermakers. Hoewel het vanuit een streng marxistisch standpunt misschien niet toe te juichen viel, bood het gemengde karakter van de 'oude beweging' belangrijke voordelen. Risico's van de klassenstrijd als uitsluiting,

broodrofen uitgeputte weerstandskassen werden gespreid en konden daardoor beter worden opgevangen.⁵⁷ Bovendien had een zo heterogeen samengestelde beweging als de Amsterdamse de beschikking over meer sociale spankracht, grotere financiële reserves, een veelvormiger actierepertoire, een rijkere infrastructuur en gevarieerder capaciteiten.

Gezien de getalsmatige, geografische en sociale verhoudingen binnen de beweging moeten de Amsterdamse socialistten elkaar persoonlijk hebben gekend. Dat de beweging een face-to-face-group was, die politieke overtuigingen vrijwel uitsluitend via rechtstreeks, persoonlijk contact kon overdragen, weerhield de socialistten er niet van, zich publiekelijk te presenteren als vertegenwoordigers van abstractere en veel omvangrijkere sociale categorieën. Aanvankelijk waren dat vooral 'het volk' en 'de werklieden', soms ook 'de Amsterdammers' of 'de Jordaners', later de arbeidersklasse of het proletariaat.⁵⁸ Zowel het volk als de klasse werd met een grote vanzelfsprekendheid als reëel bestaande wereld gepresenteerd en beleefd. Het feit dat het hier aan de verbeelding ontsproten constructies betrof, deed aan hun functie als symbolen van verbondenheid, eensgezindheid en machtpotentieel niets af.⁵⁹ Uiteindelijk zouden de socialistten van de negentiende eeuw zelf een voornaam onderdeel worden van de 'gefolkloriseerde' beeldvorming van Amsterdam als een 'lastige stad', waar de klassenstrijd als vanzelf oplaaide als gevolg van de vrijgevochten inborst en 'opstandige volksaard' van de bewoners. Als grondlegger van deze *invented tradition* mag de socialistische arbeidersbeweging van de negentiende eeuw in ieder geval een bijzonder geslaagd project heten.⁶⁰

Het beeld van een eensgezind optrekkend arbeiderslegioen maakte op vriend en vijand een diepe indruk en moet in de veranderende politieke en sociale opstelling van de hogere standen een belangrijke rol hebben gespeeld. Zoals in vroeger tijden de dreiging van oproer de broodprijzen laag had helpen houden, zo oefende alleen al het bestaan van een socialistische beweging, en de dreiging die daarvan uitging voor de openbare orde, grote invloed uit op de bereidheid tot sociale en politieke hervormingen in de wereld van de officiële politiek.⁶¹ In die zin was de socialistische beweging van de negentiende eeuw inderdaad een voortzetting van de aloude praktijk van *collective bargaining by riot*, zij het met andere middelen. De sociaal-liberale richting die tegen het einde van de negentiende eeuw sociale wetgeving en kiesrecht hervorming op de agenda zou zetten, kwam dan ook eerst en vooral in Amsterdam tot bloei, niet toevallig ook de plaats waar het zwaartepunt van de socialistische beweging lag.

KEERPUNT

Het einde van de 'oude beweging' in Amsterdam als hoofdstroom van de socialistische beweging werd in het laatste decennium van de negentiende eeuw ingeluid door het gelijktijdig op gang komen van een aantal structurele ontwikkelin-

gen. De economische transformatie van handel en nijverheid naar grootschaliger productie, bedrijfsconcentratie en modern-kapitalistische verhoudingen raakte in een stroomversnelling en ook in Amsterdam kwam na 1890 de industrialisatie werkelijk op gang.⁶² Tegelijkertijd gaven ook de sociale hervormers uit liberale kring blijk van nieuwe daadkracht. Politieke en sociale vernieuwing leken met het optreden van een progressief ministerie onder oud-burgemeester van Amsterdam G. van Tienhoven en J.P.R. Tak van Poortvliet in 1891 onafwendbaar geworden. In 1892 werd na vijftig jaar vruchteloos debatteren een inkomstenbelasting ingevoerd, en twee jaar later sneuvelde een voorstel tot verruiming van het kiesrecht in de Tweede Kamer met slechts een miniem verschil.

In het gemeentebestuur van Amsterdam waaide eveneens een nieuwe wind en in 1893 bekleedden de 'radicalen' acht van de negenendertig zetels in de gemeenteraad. Hun energieke voorman M.W.F. Treub werd dat jaar wethouder van financiën en slaagde erin de voornaamste nutsvoorzieningen als tram, telefoon, gas- en waterbedrijf weer onder gemeentelijk beheer te brengen. Het loon van gemeentewerklieden en van arbeiders die in particuliere dienst aan gemeentelijke opdrachten werkten, werd verhoogd en hun arbeidstijd aan een maximum gebonden.⁶³ De groeiende politieke invloed van deze daadkrachtige maatschappijhervormers ging in Amsterdam vergezeld van een stroom particuliere initiatieven ten behoeve van de volksklasse, veelal ondernomen door dezelfde kring van sociaal bewogen liberalen. Plaats van handeling was allereerst de Jordaan, waar de socialisten hun bolwerk nu bedreigd zagen door een formidabele concurrentie uit kringen van vooruitstrevende 'burgers'. Initiatieven op het gebied van woningbouw, volksgezondheid, stadsvernieuwing en cultureel beschavingswerk vormden een directe inbreuk op de autonome vrijheid die de socialisten rond 1890 in de Jordaan dachten te hebben veroverd. Binnen opmerkelijk korte tijd veranderde de buurt van een geïsoleerde, grotendeels aan zichzelf overgelaten volkswijk in een proefveld voor sociale hervorming, waar heren en vooral dames uit de gegoede kringen populariteit verwierven door goede woningen, medische zorg, degelijke ontspanning en mogelijkheden tot scholing en ontwikkeling aan te bieden. Het gebouw van Ons Huis stelde Constantia in de schaduw en dat was een aankondiging van de sociale en culturele verschuivingen die zouden volgen. Terwijl de jarenlange afzijdigheid van de stedelijke elite de ontwikkeling van een autonome, 'revolutionaire', socialistische arbeidersbeweging en subcultuur had bevorderd, werd met particuliere initiatieven op sociaal en cultureel terrein de weg geëffend voor een gematigder en minder uitgesproken anti-burgerlijk socialisme.⁶⁴

Het uiteindelijke succes van de SDAP en de daarmee verbonden neergang van de 'oude beweging' kunnen niet los worden gezien van de structurele veranderingen die aan de vooravond van de eeuwwisseling plaatsvonden. De nieuwe politiek die de Amsterdamse radicalen met steun van de confessionelen in het gemeentebestuur hadden geïntroduceerd, kreeg in de landelijke politiek navolging met het links-liberale kabinet van N.G. Pierson en H. Goeman Borgesius,

dat tussen 1897 en 1901 een voortvarend begin maakte met sociale wetgeving. De oude socialistische beweging en andere autonome netwerken van onderlinge solidariteit moesten terrein prijsgeven aan een overheid die nieuwe taken op zich wenste te nemen. De zich uitbreidende taakopvattingen van de overheid zouden in de loop van de twintigste eeuw resulteren in een verzorgingsstaat die sociale zekerheid dwingend oplegde en haar op bestendiger basis, grotere schaal en zakelijker wijze organiseerde dan de beperkte kring van buurtbewoners en socialisten ooit had gekund.⁶⁵ Daarmee leek in wezen een gemoderniseerde variant van de *moral economy* in het leven te zijn geroepen: in ruil voor rust aan het arbeidsfront en handhaving van de openbare orde werden arbeiders en hun gezinnen gevrijwaard van het meest schrijnende gebrek. Arbeiders hoefden op hun beurt steeds minder met risicovolle middelen als oproer en straatgeweld ondersteuning af te dwingen. Met een simpele gang naar de stembus kon voortaan volstaan.

Terwijl het ontstaan van nieuwe politieke en sociale verhoudingen in de landelijke politiek de vooral lokaal georiënteerde socialisten van de 'oude beweging' de wapenen uit handen sloeg, kreeg op hetzelfde moment de parlementaire stroming pas werkelijk bestaansrecht. De SDAP werd vanaf 1897 door Troelstra en Van Kol, vanaf 1899 ook door Schaper in de Tweede Kamer vertegenwoordigd en leek, gezien de opeenvolgende kiesrechtuitbreidingen en toenemende overheidsbemoeienis op sociaal terrein, een grootse toekomst tegemoet te gaan. Voortaan zou inderdaad in de nationale politieke arena over het lot van de volksklasse worden beslist. De vorming van de SDAP, landelijk opererend, bereid om 'vooralsnog' genoeg te nemen met een positie in het parlement en het uitoefenen van een zekere invloed op sociale en politieke hervormingen, was een logische en doeltreffende reactie op de nieuwe verhoudingen.

De Amsterdamse socialisten uit de 'oude beweging' trokken zich terug in eigen kring om er, gesterkt door eigen tradities en een roemrucht verleden koesterend, betere tijden af te wachten. Duidelijk was dat de nieuwe hoofdstroom in het socialisme een fundamenteel ander karakter had. De SDAP bleek een in alle opzichten 'moderne' partij, waarin ideologische en politieke meningsverschillen expliciet werden gemaakt en als machtsconflicten uitgevochten, met een organisatie waarin discipline, zakelijkheid en efficiëntie centraal stonden en met een politieke strategie die concrete, op hun haalbaarheid getoetste eisen aan de landelijke regering vooropstelde. Het socialisme werd de lokale activisten uit handen genomen en zou meer en meer tot een professionele bezigheid van nationale leidersfiguren worden.

Terwijl de hoofdstroom van het socialisme een nieuwe bedding vond in de parlementaire sociaal-democratie, verloren de socialisten uit de 'oude beweging' zelfs de zeggenschap over het eigen verleden. Hun geschiedenis zou na de eeuwwisseling telkens weer geschreven worden door sociaal-democraten uit het parlementaire kamp. Het feit dat de jonge partij geen wortels had in het 'heroïsch tijdvak' van de negentiende eeuw en ook met de 'arbeiders-met-de-vereelte-

vuist' een weinig hechte band onderhield, werd gecompenseerd door de lotgeval-
len van de voorgangers te annexeren en, na schifting, bewerking en met toevoe-
ging van de nodige kritiek, als de eigen voorgeschiedenis te presenteren. De
waarachtige volksvrienden uit de 'oude beweging' restte ondertussen weinig
meer dan te trachten het revolutionaire vuur in eigen kring brandend te houden.

